

وَمِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ بِطَوَافٍ سَبْعِينَ مِائَةً أَلْفًا نَادُوا رَبَّهُمْ حِينَ قَامُوا لِلصَّلَاةِ فَذَكَرُوا أَنَّهَا وَاعِدَةٌ لِمَنْ آمَنَ وَعَمِلَ الصَّالِحَاتِ وَرَبُّهُمْ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَهُوَ الْعَلِيمُ الرَّحِيمُ

مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ بِطَوَافٍ سَبْعِينَ مِائَةً أَلْفًا نَادُوا رَبَّهُمْ حِينَ قَامُوا لِلصَّلَاةِ فَذَكَرُوا أَنَّهَا وَاعِدَةٌ لِمَنْ آمَنَ وَعَمِلَ الصَّالِحَاتِ وَرَبُّهُمْ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَهُوَ الْعَلِيمُ الرَّحِيمُ

حج در امتداد زمان

محمد مهدی فقیهی خراسانی

حج به همین گونه و شکل که امروز برگزار می‌شود و در قالب و بافت همین مناسک متداول و مرسوم، از سابقه و پیشینه‌ای طولانی برخوردار است. شیوه و ترتیب حجّ ما، با مناسکی از قبیل: «طواف»، «سعی»، «قربانی» و «رمی شیطانی» به زمان سرسلسله پیامبران حنیف، حضرت ابراهیم - ع - بازمی‌گردد؛ همان‌گونه که بطور قطع، بینانگذار اصل حج، نیز آن حضرت بوده است و خدای تعالی به او دستور فرمود تا اعلام حج کند و مردم را از هر سو به حجّ خانه، فرا خواند. «وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَا تُوَكِّلْ رِجَالًا وَعَلَىٰ كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ»^۱.

اما در عین آنکه حجّ مورد قبول و توصیه اسلام، سنتی ابراهیمی است و شریعت مقدّس اسلام همان شکل حج را، بر مسلمانان تکلیف کرده؛ مناسک، اجزاء، شرایط و ارکان آن را به ما آموخته است. حج، در قالب همین اعمال و هیئات و یا در اشکال و کیفیتهای دیگر، از سابقه‌ای بس زیاد برخوردار است؛ سابقه و قدمتی که امتداد آن، به سالها قبل از خلقت آدم، ابوالبشر - ع - می‌رسد. چنانکه به شهادت روایتی از امام

صادق - ع - سابقه حج، به سه هزار سال قبل از آدم می‌رسد:
 امام صادق فرمودند: پس از آن که حج آدم - ع - به پایان رسید، جبرئیل به او فرمود:

«هِنِيئًا لَكَ يَا آدَمُ قَدْ غَفَرْتُ لَكَ لَقَدْ طَفْتُ بِهَذَا الْبَيْتِ قَبْلَكَ بِثَلَاثَةِ آلَافِ سَنَةٍ».^۲
 گوارا باد بر تو، ای آدم، بخشوده شدی، من این خانه را سه هزار سال قبل از تو طواف کردم.

بنابراین اولین حاجی از اهل آسمان، جبرئیل بوده که سه هزار سال قبل از آدم، حج گزارده است و هزار سال پس از جبرئیل، دیگر ملائک حج گزارده‌اند.
 عن ابی عبدالله - ع - قال: «لَمَّا أَفَاضَ آدَمُ مِنْ مِئِنِ تَلَقَّتْهُ الْمَلَائِكَةُ فَقَالُوا: يَا آدَمُ، بَرِّحْكَ، أَمَا إِنَّهُ قَدْ حَجَّجْنَا هَذَا الْبَيْتَ قَبْلَ أَنْ تَحْجَّجَهُ بِالْفِي عَامٍ».^۳

«پس از آن که آدم از منی بازگشت (و حجش به پایان رسید)، ملائکه ملاقاتش کرده، به او گفتند: ای آدم، حجت نیکو! ما این خانه را دو هزار سال قبل از تو، حج گزاردیم».
 روایات در سیاق و مضمون «قد حججنا هذا البيت قبلك بالفی عام»، از هر دو طریق به سندهای گوناگون رسیده است.^۴

آغاز و ابتدای سنت حج و اینکه «چرا» و «چگونه» حج بین ملائک مرسوم شد، مطلبی است که در باب تاریخ و فضیلت کعبه، از آن سخن خواهیم گفت.
 بنابر آنچه ذکر شد، جبرئیل سه هزار سال و دیگر ملائکه دو هزار سال قبل از آدم، حج می‌گزارده‌اند و جبرئیل اولین موجود آسمانی است که مناسک حج را انجام داده است:

«... إِنَّ رَجُلًا سَأَلَ امِيرَ الْمُؤْمِنِينَ - ع - عَنْ أَوَّلِ مَنْ حَجَّ مِنْ أَهْلِ السَّمَاءِ فَقَالَ: جِبْرَائِيلُ - ع -».^۵

«مردی از امیر مؤمنان علی - ع - پرسید: از اهل آسمان نخستین کسی که حج گزارد، چه نام داشت؟ حضرت فرمود: جبرئیل نخستین حج گزار از آسمانیان بود».
 پس نخست جبرئیل و پس از او دیگر ملائکه حج گزاردند و حج آنان بنابه

شهادت برخی از روایات، امتداد دارد. بعد از ملائکه، نخستین کسی که حج گزارد، از زمینیان بود، و او همان حضرت آدم ابوالبشر - ع - است که جبرئیل شیوه و آیین حج را به او آموخت و او حج گزارد.^۶ در روایات صادره از طریق ائمه - علیهم السلام - آمده است که: «آدم هفتصد حج و سیصد عمره انجام داده است».

عن ابی جعفر - ع - قال: «اتی آدم هذا الیت الف اتیه علی قدمیه، منها سبعمائة حجّة و ثلاثمائة عمره...».^۷

«آدم هزار بار با پای پیاده خانه را زیارت نمود، که از این میان هفتصد مورد «حج» و سیصد مورد دیگر «عمره» بود».

گرچه در میان اخبار و احادیث، در تعداد حجهای آدم، اختلاف دیده می شود، اما در بسیاری از روایات، عدد «هفتصد حج» آمده است؛ روایاتی که کمتر از هفتصد را ذکر کرده اند، قابل توجیه هستند.^۸

برخی از روایات ناظر بر آنند که آدم - ع - در مکه از دنیا رفته است؛ چنانکه این مسأله از امام باقر - ع - رسیده است: «و انّ آدم لفی حرم الله (عزّ)». ^۹ ابن ظهیره آورده است که: «قیل ان قبره لمسجد الخیف». ^{۱۰} برخی هم مانند ذهبی گفته اند که «حوّا و شیث هم در کوه ابوقیس دفن شده اند». ^{۱۱}

به نظر می رسد روایاتی که قبر آدم را در مکه می دانند، با روایات دیگر، به ظاهر تعارض دارند، که مرحوم مجلسی - قده - در مرآة العقول در این باب سخن گفته، آنها را توجیه می نماید و وجه جمعی ذکر می کند. ^{۱۲}

به هر تقدیر، پس از آدم، شیث و دیگر فرزندان او، تا زمان نوح، حج می گزاردند، چنانکه نقل شده است: «ولم یزل کانت معمورة حتی زمن طوفان».

بعد از آدم و فرزندان او، نوبت به حج نوح می رسد؛ چنانکه امام صادق - ع - می فرماید: «انّ آدم و نوحاً حجا...».^{۱۳} و ازرقی از عروة بن زبیر چنین نقل کرده است: «بلغنی أنّ نوحاً قد حجّه و جاءه»^{۱۴} در روایتی از قول پیامبر اکرم - ص - آمده است: «نوح در مکه وفات یافته است». (فمات بها نوح).^{۱۵}

پس از نفرین و طوفان نوح، بنای خانه از بین رفت، اما بنابه گواهی تعدادی از روایات، محل تقریبی بیت، مشخص بود و کسانی از عادیان و ثمودیان نیز به زیارت خانه می‌رفتند.^{۱۶} برخی از روایات هم، بدون اشاره به عاد و ثمود، گویای این مطلبند که در فاصله زمانی بین طوفان و حضرت ابراهیم - ع - حج یا زیارت خانه ادامه داشته است. عن مجاهد: «کان موضع الکعبه قد خفی و درس زمن الطوفان فیما بین نوح و ابراهیم - ع - قال و کان موضعه اکمة حمراء لاتعلوها السیول غیر أن الناس یعلمون أنّ موضع البیت فیما هنالك من غیر تعیین محله و کان یأتیه المظلوم والمستعوذ من اقطار الأرض و یدعوه عنه المکروب و ما دعی احد الا استجیب له...»^{۱۷}

«پس از طوفان نوح، محل دقیق کعبه نامعلوم بود و در فاصله زمانی بین نوح و ابراهیم - علیهما السلام - محل خانه تپه‌ای سرخ‌رنگ بود که سیل آن را فرامی‌گرفت، مردم هم اگر چه محل دقیق خانه را نمی‌دانستند ولی با محل تقریبی آن آشنا بودند. و مظلومان و پناه‌جویان، از سراسر جهان به این محل می‌شتافتند، نزد خانه دعا می‌کردند و هرکس در آنجا دعا می‌کرد، دعایش مستجاب و قبول می‌شد.»

ازرقی از قول عثمان بن ساج نقل کرده است: «هود و صالح در مکه وفات یافتند و بین زمزم و رکن یمانی دفن شدند»^{۱۸} و نیز از پیامبر اکرم - ص - نقل شده است که ایشان فرموده است:

«کان النبی من الأنبیاء اذا هلکت امته لحق بمکه و من معه حتی یموت فیها، فمات بها نوح و هود و صالح... و قبورهم بین زمزم و الحجر»^{۱۹}.

«هر پیامبری که امتش هلاک می‌شد، پیروان و ایمان‌آوردنگان به او، به مکه می‌آمدند تا در آنجا وفات می‌کردند. نوح، هود، صالح در مکه وفات یافتند و قبرهایشان بین زمزم و حجر است.»

«سیوطی» در این مورد گفته است: «همه انبیا، جز هود و صالح، حج گزاردند. هود و صالح از این جهت که مشغول به تبلیغ در میان امتشان بودند، موفق به حج نشدند،^{۲۰} ولی او سند این سخن را بیان نکرده است.»

در زمان پیامبری حضرت ابراهیم - ع - به ایشان فرمان داده شد به اتفاق همسرش به مکه بیاید تا خانه را تجدید بنا کرده، اعلام حجّ عمومی کند و خود نیز حجّ گزارد. ابراهیم چنین کرد و خانه را ساخت.

آورده‌اند که جبرئیل مکان خانه را به او نشان داد، مناسک حج را به او بیاموخت و ابراهیم همراه اسماعیل و دیگر ساکنان حرم، به انجام مناسک پرداخته، حجّ گزاردند.^{۲۱}

«ان ابراهیم... حج با اسماعیل و من معه من المسلمین من جرهم و هم مکان الحرم».^{۲۲}
«ابراهیم با اسماعیل و دیگر مسلمانان از جرهمیان - که در آن زمان ساکن حرم بودند - حج گزارد».

پس از ابراهیم و اسماعیل، سنت حج بطور مدام رایج بوده و تقدیس، تکریم و زیارت بیت، امتداد داشته است. ازرقی به نقل از ابن اسحاق آورده است که: «اسحاق و ساره نیز از جمله زائران بیت‌الله و حاجیان خانه بوده‌اند. (و حَجَّه اسحاق و ساره من الشام).^{۲۳} پس از این تاریخ نیز پیامبران و اصحاب آنان همواره حج گزاردند.

از پیامبر اکرم - ص - نقل شده است: «لقد مرّ بفتح الروحاء سبعون نیا... منهم یونس من متی فکان یونس یقول لیک فراج الکرب لیک و کان موسی یقول لیک انا عبدک لیک و تلیة عیسی لیک انا عبدک ابن امتک بنت عبدک لیک».

«هفتاد پیامبر از تنگه نزدیک مدینه عبور کردند و تلبیه گفتند. یونس هم از آن جمله بود و چنین تلبیه می‌گفت: لیک فراج الکرب لیک، و موسی در تلبیه می‌گفت: لیک انا عبدک لیک و عیسی در مقام تلبیه می‌گفت: لیک انا عبدک، ابن امتک، بنت عبدک لیک».

و نیز ابوبصیر از امام باقر - ع - روایت کرده است: «مرّ موسی بن عمران فی سبعین نیا علی فجاج الروحاء... یقول لیک عبدک ابن عبدک».^{۲۵}

موسی بن عمران همراه با هفتاد پیامبر از فجاج روحاء (تنگه‌ای نزدیک مدینه) عبور کردند در حالیکه می‌گفتند لیک عبدک ابن عبدک».

بنابراین موسی، یونس و عیسی - علیهم‌السلام - نیز حجّ گزاردند و از روایات

برمی آید که فرزندان هارون، شبر و شبیر نیز حج گزاردند.

«ابی بلال المکی: قال رأیت ابا عبدالله -ع- دخل الحجر من ناحية الباب یصلی علی قدر ذراعین من البیت فقلت له ما رأیت احداً من اهل بیتک یصلی بحیال المیزاب فقال هذا مصلی شبر و شبیر ابنی هارون».^{۲۶}

ابی بلال مکی می گوید: امام صادق را دیدم که از طرف درب خانه داخل حجر شد و در دو ذرعی خانه نماز گزارد، به ایشان عرض کردم هیچ یک از اهل بیت را ندیدم که اینجا نماز بگذارد، فرمود اینجا محل نماز شبر و شبیر فرزندان هارون است. طبق بیان و اشاره برخی از روایات، حضرت داود نبی نیز از جمله حجاج بوده و خانه کعبه را زیارت کرده است:

«ابو عبدالله -ع- قال ان داود لما وقف الموقف بعرفه نظر الی الناس و کثرتهم فصعد الجبل فأقبل یدعو، فلما قضی نسکه اتاه جبرئیل -ع- فقال یا داود یقول ربک لم صعدت الجبل؟ ظننت انه یخفی علی صوت من صوت...».^{۲۷}

«چون داود در عرفه وقوف کرد، نگاهی به جمعیت بسیار حجاج کرد. پس آنگاه به بالای کوه رفت و در آنجا به دعا پرداخت. چون مناسکش به اتمام رسید، جبرئیل بر او نازل شد و فرمود: «ای داود، خدایت فرماید: چرا به کوه بالا رفتی؟ پنداشتی صدای کسی بر من پوشیده خواهد ماند؟!».

پس از داود، سلیمان پیامبر، فرزند داود نیز همراه با آدمیان، جنیان و پرنندگان حج گزاردند. امام صادق -ع- می فرماید: «... و سلیمان بن داود قد حج البیت بالجن و الانس و الطیر و الريح».^{۲۸}

در میان پیامبران، از شعیب نیز در بین حاجیان خانه یاد شده است،^{۲۹} چنانکه ذی القرنین از جمله حج گزاران شمرده شده است: «حج ذالقرنین ماشياً».^{۳۰}

به هر رو، آنچه از روایات برمی آید این است که همه یا عمده پیامبران حج گزارده اند، چنانکه روایتی در این باب را به نقل از ابن ظهیره آوردیم. به گواهی روایات، حج پس از ابراهیم -ع- در میان انبیا و امتهایشان رایج بوده

است، چنانکه ازرقی از ابن اسحاق نقل می‌کند:

«كان ابراهيم يحجّه كل سنة على البراق و حجت بعد ذلك الانبياء و الامم». ^{۳۱} ما نیز نام تعدادی از پیامبران پس از او را در این مجال آوردیم و در این باب روایات دیگری است که پیامبران بسیار دیگری را در جمله حج گزاران آورده‌اند؛ چنانکه از حضرت اباجعفر امام محمد باقر - ع - نقل شده است که فرمود: «صلى في مسجد الخيف سبعة نبي و ان ما بين الركن والمقام لمشحون من قبور الانبياء...». ^{۳۲}

«هفتصد پیامبر در مسجد خیف (منی) نماز گزارند و بین رکن و مقام مملو از قبور انبیاست».

از امام صادق - ع - روایت شده است که فرمود: «دفن بين الركن اليماني و الحجر الاسود سبعون نبياً». ^{۳۳}

«بین رکن یمانی و حجرالأسود هفتاد پیامبر دفن شده‌اند».

ازرقی از عبدالله بن نمره سلولی نقل می‌کند: «ما بين اكرمن الى المقام الى زمزم قبر تسعة و تسعين نبيا جاؤا حجاجاً فقبروا هنالك». ^{۳۴}

«بین رکن، مقام و زمزم، نود و نه پیامبر دفن شده‌اند که به حج آمدند و در کنار خانه مدفون شدند».

و از مجاهد هم نظیر همین روایت با اختلاف اندکی در تعداد، نقل شده است. ^{۳۵} پس از زمان ابراهیم و اسماعیل و شروع و وره جاهلی نیز، حج خانه با اختلاط به مراسم جاهلی ^{۳۶} امتداد داشت و مردمان از اکناف جهان بویژه از منطقه جزیره العرب به زیارت و حج خانه می‌رفتند. و حجاج بیگانه در آن ایام، احترام و اطعام می‌شدند، و حرمت حرم، ضیوف الرّحمن و ماههای حرام نگاه داشته می‌شد. مورّخین از زائرانی پارس، ستاره پرست، هندو و یهودی نیز خبر داده‌اند که بنا به اعتقاداتی که در جای خود از آن بحث خواهد شد، قصد مکه کرده، به زیارت بیت می‌شتافتند.

اجداد پیامبر نیز بویژه بعد از قصی، بطور مشخص مکی بودند و علاوه بر خدمت به حجاج، خود حج می‌گزارند. پیامبر بزرگوار اسلام هم در طول حیات پربرکتش، به

دفعات اعمال حج به جا آورد. در روایتی از امام صادق - ع - تعداد حجهای پیامبر، بیست و یک حج ذکر شده است و در بعضی از روایات نیز آمده است که ایشان سه عمره هم انجام داده‌اند.^{۳۷}

اما وجوب حج در اسلام، به حدود یک سال قبل از فتح مکه،^{۳۸} بازمی‌گردد که این آیه نازل شد: «ولله علی الناس حجُّ البیت من استطاع الیه سبیلاً».^{۳۹} در همان سال مسلمانان به قصد حج خارج شدند که مشرکین مانع انجام آن گردیدند و در نتیجه مسائلی که رخ داد، پیمان صلح حدیبیه منعقد شد و مسلمین عمره به جای آوردند. پس از آن تا آخر عمر پیامبر، حج با تمام شکوه برگزار می‌شد. پس از حجة الوداع نیز همه ساله این فریضه عظیم از سوی ائمه اهل البیت - علیهم السلام - و خلفای مسلمین به شکلی فراگیر انجام می‌شد.

و اینک نیز از سوی مسلمانان جهان با شکوه بیش از پیش انجام می‌شود و هر سال بر تعداد حاجیان افزون می‌گردد.

پاورقی‌ها:

- ۱ - حج: ۲۸.
- ۲ - علل الشرایع، ۴۰۷/۲.
- ۳ - الفروع، ۱۹۶/۴.
- ۴ - اخبار مکه، ازرقی، ۳۹/۱ به بعد - الاعلام باعلام بیت‌الله الحرام/ ۲۷ - مسالك الابصار، ۹۳/۱.
- ۵ - عیون اخبار الرضا - ع - ، ۲۴۳/۱، الملل، ۴۹۵/۲.
- ۶ - اخبار مکه و آثارها، ۶۶/۱.
- ۷ - الفقیه، ۱۴۷/۲.
- ۸ - مثل روایتی که صاحب تفسیر کشاف ذکر کرده و تعداد حجهای آدم را چهل بار دانسته، منتهی با قید اینکه آدم چهل بار پیاده از «هند» حج گزارد، الکشاف/ ۱۸۷/۱. که ممکن است بقیه را از جاهای دیگر انجام داده باشد.
- ۹ - الفروع، ۲۱۴/۴.
- ۱۰ - جامع اللطیف، ۳۴۱.